

A.Y.HACIZADƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: afahajizada@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0003-4184-5974>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2025.4.066

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNÜLƏRİ VƏ SÖZÖNLÜ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

Xülasə. Məqalədə ingilis dilində sözönüləri və sözönlü söz birləşmələrinin struktur-semantik təhlili araşdırılır. Sözönüləri köməkçi nitq hissələri arasında mühüm yeri tutur. Dildə sözlər arasında əlaqə yaratmaq funksiyası onların üzərinə düşür. Müasir ingilis dilində sözönüləri qapalı leksik kateqoriyaya aid olan sözlər kimi dəyərləndirilir. İngilis dilində bu nitq hissəsi bəzən prepositions, bəzən də adpositions adlandırılır. Onlar sözönlü birləşmələrin aparıcı (baş) elementi kimi funksiya göstərir və əsasən də ismi birləşmələrin tərkibində işlənir. Semantik baxımdan sözönüləri əsasən zaman və məkan anlayışları ifadə edir, morfoloji baxımdan isə onlar əsasən infleksiya qəbul etməyən sadə formada olur.

Açar sözlər: sözönü, nitq hissəsi, məna, semantik, struktur

Sözönü funksional cəhətdən sözə deyil, şəkilçi-morfemə bərabərdir, çünki o, hallanmanı ifadə etmək üçün istifadə olunur. Belə iddia var ki, sözönünü morfemlə bərabərləşdirmək olmaz. Bu zaman onlar ilk növbədə bu fikrə əsaslanırlar ki, səciyyəvi analitik formada işlənən köməkçi sözlərdən fərqli olaraq, sözönüləri müəyyən leksik mənaya malikdir. İkincisi, hər hansı bir qrammatik kateqoriya, məsələn, hal kateqoriyası üçün onun ifadəsinin vahid qrammatik formaya malik olması səciyyəvidir. Yəni bu baxımdan sözönü hal şəkilçisi ilə eyniləşdirilə bilməz. Əks təqdirdə ingilis dilində halların sayı sözönülərinin sayına bərabər olardı. Sintaktik funksiyadan danışarkən biz dilin iki səviyyəsini fərqləndirməliyik: cümlə və söz birləşməsi. Söz birləşməsində işlədilən sözönülərinin vəzifəsi sözləri bir-birilə bağlamaqdır. Cümlə səviyyəsinə gəldikdə isə, sözönü heç vaxt öz-özlüyündə cümlə üzvü olmur. O, aid olduğu isim, əvəzlik və ya cerundla birgə cümləyə daxil olur və onlarla birlikdə cümlə üzvü olur.

Sözönülərinin digər nitq hissələri ilə qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən sözönü ilə digər nitq hissələri arasında sərhəd tam aydın olmur. Bunu, xüsusilə də, *near* sözönünün istifadə olunduğu aşağıdakı misallardan aydın görə bilərik.

There was no moon and everything *near* the castle lay in misty darkness.

..... and it is sign of the *near* approaching end of the world as we know it/

Birinci misaldakı *near* sözönü, ikinci misalda isə sifətdir. Burada paradigmatik fərq də özünü büruzə verir. Belə ki, sifət dərəcələrə malikdir. Sözönü isə bu qrammatik kateqoriyadan məhrumdur. Lakin B.A.İlyiş özünün "The Structure of Modern English" kitabında verdiyi aşağıdakı misal nəzərdən keçirsək, görürük ki, bu fərqlər nəzərə alınsa belə, biz burada çətinliklə üzləşirik:

When did they finish their dinner? And Emma, her shawl trailing the floor, brought in coffee, and set it down before them, Bone drew back the curtains and opened wide the window *nearest* where they sat [1, s.151].

Bu misaldakı *nearest* sözü həm sifət, həm də sözönünə xas olan səciyyə daşıyır: onun üstünlük dərəcəsində olması, sözsüz ki, sifət olmasına dəlalət edir. Digər tərəfdən isə, bu söz budaq cümlədən qabaq gəlib onunla əlaqə yaratsa da, formaca üstünlük dərəcəsindədir. Mə-

lum olduğu kimi, sözlülərinin dərəcələri yoxdur. Bu cür problemlərlə üzləşən dilçilər belə bir fikirlə razılaşırlar ki, həmin hallar bir nitq hissəsinin digərinə çevrilməsi zamanı keçid mərhələni əks etdirir. Bu cür keçid halları mümkündür, çünki dil heç də qəti formalaşmış riyazi-məntiqi struktur deyil və bəzən biz bu cür uyğunsuzluqlarla rastlaşırıq.

İngilis dilində hər bir sözün özünəməxsus mənası olduğu üçün tərcümədə belə xüsusiyyətlərə daha çox fikir vermək lazımdır. Bu baxımdan ingilis dilindəki sözlülərinin qrammatik və semantik xüsusiyyətləri müqayisəli-tipoloji aspektdə təhlil edilir.

İfadə etdikləri mənalara görə müasir ingilis dilində sözlüləri üç qrupa bölünür: zaman bildirən sözlüləri, məkan bildirən sözlüləri və mücərrəd əlaqələr bildirən sözlüləri.

Sözlülərinin zaman və məkan məzmunu bildirən isimlərlə əlaqəyə girərək, zaman və məkan anlayışı ifadə edir. L.İ.Siniçkina sözlülərini “sırf zaman”, “sırf məkan”, “neytral” sözlüləri başlığı altında səciyyələndirir. B.İ.Aksenenko məkan və zaman münasibətləri bildirən sözlülərini leksik sözlülər başlığı altında verib onları “sərbəst sözlüləri” adlandırır. Aksenonun fikrincə, “Sərbəst sözlülər” öz semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə daha aydın nəzərə çarpır [3, s. 39].

İngilis dilində məkan bildirən sözlüləri Azərbaycan dilində məkan bildirən hallara daha çox uyğun gəlir. Buna görə də məkan bildirən sözlülərinin qarşılığını Azərbaycan dilində məkan halları kimi vermək çox məqsədə uyğundur. Azərbaycan dilində işlənən qoşma ilə sözlü arasında yaxınlıq vardır. Lakin bu yaxınlığı eyniləşdirmək də düzgün deyil, çünki hal şəkilçiləri sözdən ayrı işlənir və müstəqil mənaya malik olmur, lakin qoşma çox zaman müstəqil sözlərdən əmələ gəlir və şəkilçiyə xas olan xüsusiyyətlərdən məhrum olur.

Dilçilik ədəbiyyatlarında söz birləşmələrindən bəhs edərkən, adətən ənənəvi olaraq onları iki qrupa bölürlər. Təbii olaraq söz birləşmələrinin komponentləri arasında mövcud olan əlaqələrin xüsusiyyəti və xarakteri söz birləşmələrinin müəyyənəşdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir və xüsusi rol oynayır. Söz birləşmələrindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, N.Vəliyeva yazır: “Sərbəst birləşmələr əsl qrammatik birləşmələr olub, söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin əsas və vahid obyektidir. Bu birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əsl mənalarından uzaqlaşır və bu cəhətdən öz leksik müstəqilliyini saxlayırlar, onlar birləşmənin leksik-semantik deyil, leksik-qrammatik ünsürləri olur. Belə birləşmələri ayırmaq, təhlil etmək mümkün olur və bu təhlil onların ümumi ruhunu pozmur, birləşmənin əsas mənasına təsir etmir” [5, s.169].

Frazeoloji vahidlərin ən çoxu feil komponentlidir. Semantik əlamətlərinə görə də həmin feilləri dilçilik ədəbiyyatlarında qruplara bölürlər. Həmin feillərdən biri ilə düzələn frazeoloji vahidləri təhlil edək. Bu “to put” komponentli frazeoloji vahidlərdir. Əlbəttə, bir qədər öncə biz qeyd etmişdik ki, bəzi frazeoloji birləşmələrdə əsas məna yükü birinci komponentə düşür. Biz bu məqalədə də həmin prinsipdən çıxış edərək “put” komponentli frazeoloji birləşmələri təhlil etməyə çalışacağıq ki, onların mənalarını (yəni frazeoloji birləşmələrin) birinci komponentə (yəni “put” komponentinə) görə təyin etmək mümkün olsun.

Qeyd etmək lazımdır ki, feili frazeoloji birləşmələr feil + isim, feil + sözlü + isim və s. konstruksiyalı ola bilər. Ona görə də biz bədii ədəbiyyatdan gətirilmiş cümlə nümunəsində həmin frazeoloji birləşməni seçib əvvəlcə onun strukturunu təhlil edərək semantikasını izah edək.

He had been put through an immense variety of paces, and had answered volumes of head-breaking questions. (O, saysız-hesabsız çətin sınaqlardan keçmiş və çoxlu (xeyli) sayda baş sındıran (baş sındıra biləcək) suallara cavab vermişdir).

Struktur nöqtəyi nəzərdən burada işlənmiş frazeoloji birləşmə verb + noun + adverb + pronoun + noun + feil + isim + zərf + əvəzlilik + isim komponentlərindən ibarətdir. Tərcümədən göründüyü kimi, həmin frazeoloji birləşmənin mənası kiminsə hazırlığını yoxlamaq, bacarığını üzə çıxarmaq semantikasını ifadə etmək olmuşdur.

Başqa bir cümlə nümunəsində qeyd etdiyimiz keyfiyyəti daha dəqiq görmək mümkündür.

We must see what he can do. So we will give the lad some work that will put him through his paces.

O oğlanın nəyə qadir olduğunu (nəyi bacardığını) müəyyənləşdirmək lazımdır. Biz ona iş verərik və onun nəyə qadir olduğunu (nəyi bacardığını) üzə çıxardırıq (görərik) müəyyən edərik.

Daha başqa bir müəllifin həmin frazeoloji vahidi kontekst daxilində işlədilməsinə diqqət çəkməyimiz hesab edirik həmin frazeoloji vahidin semantikasının bütün çalarlarını üzə çıxarmağımıza kömək edəcəkdir.

That's more like the spirit! That's more like my daughter! She always listened to everyone. Bu çox yaxşı! İndi mən öz qızımı tanıyıram!

Bəzən frazeoloji birləşmələrdə komponentlərdən birini onun sinonimi ilə əvəzləmək olur, ancaq bu zaman elə edilməlidir ki, birləşmənin semantikasına xələl gəlməsin.

The Greek books were again had out. And Grace... was put through her facings.

Yenidən yunan dilində olan kitabı çıxardılar və Qeys sınaq qarşısında (çətinliklə üzləşdi) qaldı.

a) I thought of putting my son into the wireless business as he seems so keen about it but I'm not sure that he knows enough.

Mənim oğlum radiotexnika ilə çox maraqlanır. Çox istərdim ki, o bu sahədə fəaliyyət göstərsin, lakin qorxuram ki, onun biliyi kifayət etməsin.

b) Well, if you like to send him to me on Monday I'll put him through his facings, and tell you what I think. (SPI)

Nə olsun, bazar ertəsi onu mənim yanıma göndər. Mən onun nəyi bildiyini yoxlayım və öz fikrimi sənə bildirim.

Cümlənin tərcüməsindən göründüyü kimi bütün hallarda altından xətt çəkdiyimiz frazeoloji birləşmənin semantikasi kimisə yoxlamaq, sınağa çəkmək, qabiliyyətini üzə çıxarmaq kimi ifadələrdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, lap dərin qatda bütün kontekstlərdə 'put' komponentinin əsas məna yükü daşması (ön planda görünməsə də) hiss olunur. Bunu tərcümə zamanı, həm də cümlələri mətnin içərisində işlədəndə asanlıqla anlamaq mümkün olur.

Biz komponentlərin əvəzlənməsini bir qədər öncə qeyd etmişdik. Bu barədə bəhs edərəkən A.M.Muxin komponentlərin əvəzlənməsinin dörd konstant-variant yarım tipini göstərmişdir: 1) bir komponentin əvəz olunması; 2) iki komponentin əvəz olunması; 3) üç komponentin əvəz olunması; 4) dörd komponentin əvəz olunması [7, s.103].

Frazeoloji birləşmələrin istər struktur-semantik tərkibinə, istərsə də semantika nəzər yetirərkən görürük ki, onlar istər quruluşuna, istər tərkibindəki komponentlərin qrammatik tərkibinə, istərsə də semantik çalarlıqlarına görə eynicinsli deyildirlər.

Semantik sahənin əsasında dayanan semantik əlamət insanın əhatə olunduğu real gerçəkliklə və onun təcrübəsi ilə müvafiq olduğundan anlayış kateqoriyası kimi nəzərdən keçirilə bilər. Biz bunları yuxarıda gətirdiyimiz son iki cümlələr nümunəsində çox real şəkildə tərcümə zamanı müşahidə edə bildik. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən frazeosemantik sahə dil daşıyıcısı üçün intuitiv olaraq aydın olur, əgər belə olmasaydı "put a brave face on smth" frazeoloji birləşməsinə hər iki cümlədə kontekstdə eyni başa düşüb anlayardıq, lakin kontekst və situasiya bizə onları fərqli semantik çalarlıq kimi anladı, qavradıq və ana dilinə həmin fərqli semantik çalarlığı gətirdik. Buna görə də bizə elə gəlir ki, frazeosemantik sahə də semantik sahə kimi, müstəqildir və dilin müstəqil yarımsistemi kimi fərqləndirilə bilər.

Kontekst daxilində bir neçə frazeoloji (feili) birləşmələrin semantikasını nəzərdən keçirdik və yekun olaraq (nəticə olaraq) qeyd etməyi lazım bilir ki, hər bir frazeoloji birləşmənin semantikasının açılışı kontekst daxilindədir – kontekstdən kənarda nə semantika vardır, nə də semantik çalarlıq.

put smb. through his paces

Struktur baxımdan bu birləşmə V + N + adv + pronoun + noun-dur, semantik baxımdan isə onun mənasını tam çatdırmaq üçün bədii ədəbiyyatdan seçilmiş cümlə nümunəsinə diqqət yetirib tərcümə etsək, fikrimizcə, daha doğru olar.

*He **had been put through** an immense variety of paces and had answered volumes of head-breaking questions.*

O, saysız-hesabsız çətin sınaqlardan keçmiş və çoxlu (xeyli sayda baş sındıran (baş sındıra biləcək) suallara cavab vermişdir.

The coach is putting his players through their paces.

Məşqçi öz oyunçularını sınaq yoxlamalardan keçirir.

Gətirdiyimiz cümlə nümunələrinin tərcüməsindən göründüyü kimi frazeoloji birləşmə lap dərin qatda öz semantikasına görə eynidir, lakin kontekstdən asılı olaraq müxtəlif semantik çalarlıqda işlədilib.

put oneself beyond the pale

Bu frazeoloji birləşmə struktur baxımından verb + pronoun + adverb + noun formasındadır, lakin onun semantik təhlilini isə cümlə nümunəsi əsasında üzə çıxarmaq mümkündür.

Without one overt act of hostility, one upbraiding word, he contrived to impress me momentarily with the conviction that I was put beyond the pale of his favour.

Heç bir düşmənçilik meydana gəlmədən, onun heç bir hədələyici sözü olmadan anladım ki, mən öz tutduğum mövqedən məhrum olunmuşam.

And in his mood of savage bitterness, he was tempted momentarily by an impulse to accept this offering of herself to revenge himself on Geoffrey, to justify the ill opinions he had earned and put himself beyond the pale.

O, daxilən o qədər qəzəbli idi ki, həmin an özünün qurbanını məhv etməyə hazır idi və Ceffridən qisas almaq, özünün haqqında olan axmaq fikrə bəraət vermək və son ucda mövqeyini itirmək.

*The roman catholics who wouldn't let a word be said against him a while ago, now couldn't pick out words villainous enough to describe him: while the protestants who were always ashamed of him, now found grace and dignity in the man the roman catholics had **put beyond the pale**.*

O qədər də uzaq keçmiş olmayan zamanda katoliklər bu oğlana bir kəlmə söz deməyə qoymazdılar, lakin indi ona kifayət qədər təhqiredici sözlər deyirlər, protestantlar isə əksinə həmişə onu təhqir etdiklərinə baxmayaraq başlayıblar, onda ləyaqət və nəciblik (mərdlik) tapmağa, katoliklər ondan imtina etsələr də.

Cümlə nümunələrindən göründüyü kimi (tərcümədən) frazeoloji birləşmə nədənsə, məhrum olmaq anlamında lakin fərqli semantik çalarlıqda istifadə olunmuşdur. Burada, bir tərəfdən “to put” sözünün lüğəvi mənası “qoymaq”, digər tərəfdən “beyond”-un lüğəvi mənası “kənar”, bu frazeoloji birləşmənin həmin semantikaya malik olmasına gətirib çıxarmışdır və əsasən kontekst bunu müəyyən edir desək yanlışdır.

put on paper

*But for the moment writing was out of the question. I could only **have put on paper** the scrawlings of the unconscious [8, s. 86]*

Hal-hazırda yazmağa başlamağım barədə söhbət gedə bilməz (söz ola bilməz). Mən yalnız kəsik-kəsik (qırıq-qırıq) fikirlər (ideyalar) qeyd edə bilərəm, çalışaram ki, sətiraltı mənə ilə ifadə edim.

I should prefer you to put it on paper one cannot always rely on the spoken word.

Sənin bunları kağız üzərində qeyd etməyinə üstünlük verirəm. Həmişə şifahi təsdiqə bel bağlamaq olmaz.

Bu kontekstlərdə də gətirdiyimiz frazeoloji birləşmənin semantikasi kontekstdən asılı olaraq yazılı məlumatın uzun ömürlü olmasına dəlalət etdiyindən bu formada öz ifadəsini tapmışdır. Burada “to write” sözündən istifadə olunsaydı, əlbəttə, müəllifin demək istədiyi semantikanı anlamaq mümkün olmazdı desək, bizə elə gəlir ki, daha düzgün olardı.

Müasir ingilis dilinin qrammatika bölməsində yer alan sözlükləri və onların struktur-semantik tədqiqatı olduqca maraqlı və yeniliklə zəngindir.

Elmi yeniliyi. Bu məqalədə ingilis dilində sözlükləri və sözlüklü söz birləşmələrinin struktur-semantik təhlilinə aid xüsusiyyətlərin araşdırılmasına ilkin olaraq cəhd göstərilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatdan ingilis dilinə, ingilis dilinin qrammatikasına dair aparılan araşdırmalarda, tədqiqat işlərində istifadə edilə bilər.

Elmi nəticəsi. Məqalənin elmi nəticəsi olaraq müasir dövrdə sözün, söz mənasının, ingilis dilində sözlər arasındakı əlaqələrin rolunun əhəmiyyəti təsdiq olunur.

Ədəbiyyat

1. Ilyish, B.A. The Structure of Modern English / B.A.Ilyish, – Leningrad: Prosvescheniye publishers, – 1971, – 366 p.
2. Huddleston, R. The Cambridge Grammar of the English Language / R.Huddleston, G.K.Pullum, –Cambridge University Press, – 2002, – 1860 p.
3. Аксененко, Б.Н. Предлоги английского языка / Б.Н.Аксененко, – М.: Изд-во литературы на иностр. языках, – 1956, – с. 320.
4. Aarts, B. Verbs in Contemporary English: Theory and Description / B.Aarts, – Cambridge: Cambridge University Press, – 2006, – 325 p.
5. Vəliyeva, N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili / N.Ç.Vəliyeva, – Bakı: Avropa, – 2008, – 864 s.
6. Каушанская, В.Л. Грамматика английского языка / В.Л.Каушанская, Л.Р.Ковнер и др., – Л., –1967, – с. 318.
7. Мухин, А.М. Функциональный синтаксис, функциональная лексикология, функциональная морфология. – Санкт-Петербург: РАН ИЛИ, – 2007, – с. 198.
8. Conan Doyle, A. The Lost World / A.Conan Doyle, – L., – 1974, – 186 p.

A.Y.Hajizade

Prepositions and Structural-Semantic Analysis of Prepositional Phrases in English Summary

The article studies the structural-semantic analysis of prepositions and prepositional phrases in English.

Prepositions occupy an important place among auxiliary parts of speech. They have the function of creating a connection between words in the language. Prepositions are considered to be words belonging to a closed lexical category in modern English. This part of speech is sometimes called *prepositions*, and sometimes *adpositions* in English. They function as the leading (head) element of prepositional phrases and are mainly used in noun phrases. From a semantic point of view, prepositions mainly express concepts of time and space, and from a morphological point of view, they are mainly in a simple form that does not accept inflection.

Keywords: *preposition, part of speech, meaning, semantic, structure*

A.Я.Гаджизаде

Предлоги и структурно-семантический анализ предложных фраз в английском языке Резюме

В статье рассматривается структурно-семантический анализ предлогов и предложных групп в английском языке.

Предлоги занимают важное место среди вспомогательных частей речи. Они выполняют функцию установления связи между словами в языке. В современном английском языке предлоги считаются словами, относящимися к закрытой лексической категории. Эта часть речи иногда называется предлогом, а иногда – адпозицией. Они выполняют функцию ведущего (головного) элемента предложных групп и используются преимущественно в именных группах. С семантической точки зрения предлоги выражают преимущественно понятия времени и пространства, а с морфологической точки зрения они преимущественно находятся в простой форме, не допускающей склонения.

Ключевые слова: *предлог, часть речи, значение, семантика, структура*

Rəyçi: filol.ü.f.d., dos. İ.M.Nuriyeva
Redaksiyaya daxil olub: 22.09.2025